

DILMUROD QURONOV,
Filologiya fanlari doktori, professor

CHO‘LPONNING UCH NOMA‘LUM MAQOLASI

Annotatsiya. Maqolada Moskva shahriga qilingan ilmiy ekspeditsiya natijasida Cho‘lpon ijodining bizga ma‘lum bo‘lmagan qirralari ochib beriladi. Ijodkorning uch noma‘lum maqolasi – “Fuzuliyning pichinglari”, “O‘zbek sahnasi”, “Matbuotimiz” topilish tarixi, ularning asl matni bilan tanishtiriladi.

Kalit so‘zlar: jadid, Fuzuliy, drama, o‘zbek teatri, matbuot, o‘zbek sahnasi.

Аннотация. В статье в результате научной экспедиции в Москву раскрываются неизвестные нам аспекты творчества Чолпона. Три неизвестные статьи автора – “Фузულიнинг пичинглари”, “Ўзбек сахнаси”, “Матбуотимиз” – будут представлены с историей их открытия и их первоначальным текстом.

Ключевые слова: джадид, Физули, драматургия, узбекский театр, пресса, узбекская сцена.

Annotation. In the article, as a result of the scientific expedition to Moscow, the aspects of Cholpon’s work that are not known to us are revealed. The author’s three unknown articles - “Fuzuli’s Pitchinglari”, “Uzbek scene”, “Matbuotimiz” - will be introduced with the history of their discovery and their original text.

Key words: jadid, Fuzuli, drama, Uzbek theater, press, Uzbek scene.

Kamina qariyb 30 yildan beri aytib kelaman: “Qatag‘on qilingan adiblar merosini to‘plash, hayoti va faoliyatiga doir faktlarni yig‘ish uchun Moskva, Sankt-Peterburg, Qozon, Ufa kabi shaharlarga ilmiy ekspeditsiyalar uyushtirish zarur, busiz bisotni butlab bo‘lmaydi!” Negaki, ularning hayoti va ijodiga oid ma‘lumotlar yaxlit holda – yozuvchi arxivi shaklida saqlanib qolmagan. Xayriyatki, ularning bir qismi davriy nashrlarda chop qilingan, hozirda turli kutubxona fondlaridagi gazeta-jurnal taxlamlari bag‘rida botin. Ularni bir-bir varaqlab, ma‘lumotlarni misqollab yig‘ish zarurati bor. Yurtimiz kutubxona fondlarida esa davriy nashrlarning hammasi ham saqlanmagan, borlarining yo sonlari to‘liq emas, yo ayrim varaqlari yirtib olingan, yo kimdir o‘ziga kerak material bor shapaloqday joyini qirqib ketgan, ayrim sahifalar o‘qib bo‘lmaydigan holga kelgan. Mazkur hol xorij kutubxonalarida ham izlanish zaruratini tug‘diradi. Shu zaruratdan kelib chiqib, Innovatsion rivojlanish vazirligining “Cho‘lpon hayoti va ijodi manbalarining elektron platformasi va mobil ilovasini yaratish” mavzusidagi amaliy loyihasi doirasida Moskva shahriga ekspeditsiya rejalashtirilib, joriy yil iyul oyida bu reja amalga oshirildi. Quyida ekspeditsiya davomida topilgan yangi manbalar bilan o‘rtoqlashish asnosi uning zarurati va bardavom bo‘lishi zarurligini asoslashga harakat qilamiz.

Cho‘lponning “Fuzuliyning pichinglari” nomli maqolasi shu paytgacha qayta e‘lon qilinmagan: maqolalaridan tarkiblangan “Adabiyot nadir?” (1993) to‘plamiga ham, to‘rt jildlik asarlar

majmuasiga ham kiritilmagan. Sababi, kutubxonalarda maqola e'lon qilingan "Guliston" jurnalining hamma sonlari ham saqlanmagan, "Turon" kutubxonasidagi taxlamda esa matn chala: dastlabki ikki sahifasi bor-u, muallif ko'rsatilgan oxirgi qismi yirtib olingan. To'g'ri, mualliflik masalasida muammo yo'q: "Guliston" jurnalining yangi soni haqida "Qizil O'zbekiston" bergan anonsda ushbu sondan Cho'lponning "Fuzuliyning pichinglari" maqolasi joy olgani qayd etilgan¹. O'zbek-ozarbayjon adabiy aloqalari haqidagi "Hamkorlikda gap ko'p" nomli chiqishida Cho'lpon maqolasini tilga olib o'tgan Sh.Turdiyev ham, fikrimizcha, maqolaning to'liq matni bilan tanish bo'lmay, shu anons va saqlanib qolgan qismi bilan kifoyalangan². Aks holda, o'tgan asr oxirlarida juda ko'p asarlarni qayta e'lon qilib omonat yetkazgan marhum ustoz maqolani albatta, e'lon qilgan bo'lur edi. Izlanishlar davomida "Fuzuliyning pichinglari" maqolasining to'liq matni topilib, uning skaner nusxasi olindi.

Maqolada Cho'lpon ulug' salafga yuksak baho beradi va mumtoz adabiyotimizni tekshirganda adabiyotshunoslarimiz "Fuzuliyga ham diqqat qilishlari kerak"ligi, "o'zbek klassik adabiyoti tilining shakllanishida Fuzuliyning juda yaqqol ta'siri bor"ligi, uning "oz yozgan, lekin soz yozgan shoirlardan" ekanligini ta'kidlaydi. Cho'lponga ko'ra, Fuzuliy bir inson sifatida tushunish kerak, zero, u ko'proq hayotdan so'zlagan deb biladi. Shu bois "Fuzuliydan gapirganda, uning dard-u alamidan, uning changi osmonga chiqishidan, chuqur ma'nolarga ega falsafiy noliqlaridan bo'rttiribroq gapirish lozim keladi" deb hisoblaydi. Biroq "go'zallikni o'ziga monopoliya qilish bilan maqtanaturg'an tasavvuf" uning asarlarini "boshqa hech kimga, ayniqsa, turmushning dag'al ehtiyojlaridan ko'prak gapiraturg'an "qo'pol" moddachilarga bermak istamaydi". Cho'lpon Fuzuliy asarlari tasavvufning tayyor qoliplariga moslab tushunilishiga qarshi, "go'zal ramzlar (simvol) libosiga o'ralgan" hayotiy mazmunni, shoirning dardlarini tushunmoq kerak deb biladi. Tasavvufning "go'zallikni monopoliya qilish"da ayblanayotgani bugun e'tiroz uyg'otishi mumkin, lekin Cho'lponning fikrida ratsional mag'iz borligini inkor qilib bo'lmaydi. Darvoqe, so'ng yillarda shoir aytmoqchi "monopoliya" qayta tiklandi hisobi: mumtoz she'riyatimizda ko'ngilni asir etgan go'zal – "yor"ni kuylovchi shoir bo'lmagan hisobi, she'rki bo'lsa, barida Haq – "Yor" kuylangan. Ya'ni Cho'lpon she'rdan bo'lsa-bo'lmasa, bilsa-bilmasa "tasavvuf" izlanishiga qarshi ekan, aslida, haqiqiy ilm hozirda ham bunga qarshi turmog'i kerak. Cho'lponning bu masalani ayriча urg'ulashi bejiz emas: uning o'zi ham she'rni mafkura qoliplaridan kelib chiqib tushunilishi va baholanishidan, vulgar sotsiologik yondashuvdan zada edi. Boshqacha aytsak, Cho'lpon Fuzuliyda qismatdoshini, uning dardlari o'zining dardlari bilan eshligini ko'radi, ko'rsatadi. Shunday yondashilsa, Cho'lpon maqolani bejizga "Fuzuliyning pichinglari" deb atamagani, satrlari orasiga o'zining dard-hasratini joylab yuborganini anglash mumkin bo'ladi. Muhimi, bu maqola she'rlariga Fuzuliy satrlarini epigraf qilib, turli munosabatlar bilan asarlarida nomini zikr etgan Cho'lponning ulug' ozarbayjon shoiri bilan ma'naviy aloqalari haqidagi tasavvurimizni boyitadi.

Sizga taqdim etilayotgan "O'zbek sahnasi" nomli maqola 1926-yilda Moskvada chop etilgan "O'zbek xalq kalendari" nomli xotira kitobi (estalik kitobchasi)da berilgan. Maqola matni hozirgacha ma'lum bo'lmagani sababli cho'lponshunoslikning tadqiq obyektiga aylangan emas. Holbuki, unda Cho'lponning o'zbek teatri tarixi bilan bog'liq o'ziga xos qarashi, ilmiy nuqtayi nafari aks etgan. Shu bois Miyonbuzruk Solihov "O'zbek teatr tarixi uchun materiallar" nomli kitobida bu maqolaga to'xtalgan: "Birinci o'zbek teatri va o'zbek pesasini belgilashda fikrlar turlichadir. O'zbekcha pesalar qo'yula boshlaganda va teatr-u hayoti o'yg'ongan zamonda yurgan fikrlarga qarag'anda, birinci o'zbek teatri "Padarkush" pesasining qo'yulishi bilan boshlangan deyiladi. U davrning hamma matbuoti, hatto davlat gazetalari ham "Padarkush" qo'yulg'anda yozgan xabar va maqolalarda "birinci teatr" unvoni bilan yozganlar. Ammo ma'lum shoir Cho'lpon 1927-yilda

¹ "Qizil O'zbekiston". 1936 yil, 258-son.

² Turdiyev Sh. Hamkorlikda gap ko'p // "Yoshlik". 2009 yil, 4-son. – 30 b.

“O‘zbek xalq kalendari” nomli to‘plamda nashr etilgan “O‘zbek sahnasi” nomli maqolasida birinchi o‘zbek pesasi qilib “Mahramlar” pesasini ko‘rsatgan. Hatto “Padarkush”ning birinchi teatr deb aytuvni noto‘g‘ri deb o‘z ta‘biri bilan “O‘zbek teatru tarixiga o‘nglash” kirgizgan.”³.

Aytish kerak, Cho‘lponning ushbu maqolasini, aniqrog‘i, “O‘zbek xalq kalendari” nomli kitobni M.Solihov keltirgan yuqoridagi ma‘lumotdan turtki olgan holda izladik va topishga muvaffaq bo‘ldik. Faqat shuni qayd etish joizki, M.Solihov kitob ustida ishlagan payti Cho‘lpon maqolasini qayta ko‘rib chiqmagan, xotira asosida yozgandek ko‘rinadi. Sababi, Cho‘lpon maqolada “Padarkush”ni “birinchi teatr deb aytuvni noto‘g‘ri deb o‘z ta‘biri bilan “O‘zbek teatru tarixiga o‘nglash” kirgizgan” emas. Aksincha, aynan “Padarkush” o‘zbek teatri ibtidosi ekanini ta‘kidlab: “O‘zbeklarda teatr – sahna harakati Mahmudxo‘janing “Padarkush”i bilan, tomoshanavislik (dramaturgiya) esa “Mahramlar”dan va balki Fitratning avval fors tilida yozilib, Istanbulda bosdirilgan “Munozara”sidan boshlandi deb, o‘zbek teatrining tarixiga kichkinagina bir “o‘nglash” (popravka) kirgizgandan keyin, keyingi davrlar to‘g‘risida o‘tamen”⁴, – deb yozadi.

Ya‘ni Cho‘lpon teatr bilan dramaturgiyani farqlash asosida tarixiy haqiqatni tiklashga intiladi: Behbudiy dramasi ahamiyatini aslo kamitmagani holda “Mahramlar”ning haqini ham to‘kis ado etadi. To‘g‘ri, “Munozara”ning bu siraga qo‘shilgani bahsli, biroq jumladagi “balki” Cho‘lpon bu fikrda qat‘iy emasligini, buni bir ehtimol o‘laroq tilga olganini ko‘rsatadi. Xullas, agar o‘tgan asrning 20-30-yillarida yozilgan teatr tarixiga oid manbalarda Cho‘lpon ko‘targan masala bo‘yicha turlicha qarashlar borligi hisobga olinsa, endilikda ularni bir butun holda o‘rganish imkoniyati paydo bo‘ldiki, bu topilmaning ahamiyatini ko‘rsatadi.

“O‘zbek xalq kalendari”dan Cho‘lponning o‘zbek matbuoti haqida umumiy ma‘lumot beruvchi “Matbuotimiz” nomli maqolasi ham o‘rin olgan. Milliy matbuotimiz tarixi bo‘yicha manba deb qaralishi mumkin bo‘lgan bu maqola, bizningcha, eng avval muallifning “subyektiv nazari” bilan alohida ahamiyatga ega. Muallif nihoyatda erkin fikr yuritadi, munosabatini ham erkin ifodalaydi. Jumladan, mana bu yo‘sinda: “Bizda birinchi martaba chiqqan gazeta 1905 nchi yil to‘palanglaridan bevosita keyin. Qo‘limda tayyor dastak bo‘lmag‘ani uchun “Xurshid”, “Tujjor”, “Taraqqiy” gazetalarining qaysi yilda chiqqanlarini aniq ayta olmayman”⁵. Darhaqiqat, matbuotimiz haqida kalendarga material tayyorlashga chog‘langan odamning “aniq ayta olmayman” deya tan olayotgani ham o‘zini g‘oyat erkin tutayotganidan dalolat beradi. Muhim jihati, Cho‘lpon faktlarni boricha berishga intiladi, milliy matbuotni yuzaga keltirgan ijtimoiy omilni – “1905 nchi yil to‘palanglaridan bevosita keyin”gi sharoitni ta‘kidlab aytadi. E‘tibor bering, u milliy matbuotning paydo bo‘lishini bevosita jadidchilik harakati bilan bog‘lashi, birlamchi omil o‘laroq shuni ko‘rsatishi ham mumkin edi. Lekin Cho‘lpon juda yaxshi biladiki, 1905 yil to‘polonlaridan keyingi sharoit oqpodshoni *so‘z, fikr, e‘tiqod, matbuot* erkinligi kabi huquqlar berishga majbur etgan, ayni shu narsa bizda birin-ketin gazetalar chop etila boshlanishiga turtki bo‘lgan. Ya‘ni Cho‘lpon imkon tug‘ilganida o‘zi mansub harakatni alqash yo‘lini emas, haqiqatga sodiqlik yo‘lini tanlaydi.

Cho‘lpon “o‘zbek matbuoti” deganida “o‘zbek xalqi tushunib – o‘quyturg‘an gazeta va majmualarni” tushunish kerak deb hisoblaydi. Shuning uchun tor ma‘nosida bu tushunchaga kirmaydigan faktlarga ham to‘xtaladi. Jumladan, qariyb ellik yillik tarixga ega “umum turk-tatar matbuoti”ga o‘zbek matbuotidan tashqarida deb qaramaydi. Fikrini asoslash uchun qirq yildan beri bosiluvchi “Tarjumon” gazetasini “chiqqan kundan tortib o‘qug‘an o‘zbeklar yo‘q emas”ligini, “umum turk-tatar matbuoti o‘zbeklar hisobiga anchagina “tiraj” qozong‘ani”ni eslatadi. Shuning uchun ham “yarim asrlik bir borliqqa ega bo‘lg‘an umum turk-tatar matbuotini o‘zbek matbuoti tarixig‘a tirkab o‘tsak, haqsiz bo‘lmaymiz” deb biladi.

³ Solihov M.B. O‘zbek teatr tarixi uchun materiallar. – Toshkent: O‘zdavnashr, 1935. – 69 b.

⁴ Cho‘lpon. O‘zbek sahnasi. O‘zbek xalq kalendari. – Moskva: Ittifoq xalqlarining markaziy nashriyoti, 1926. – 42 b.

⁵ Sulaymon A. Matbuotimiz. O‘zbek xalq kalendari. – Moskva: Ittifoq xalqlarining markaziy nashriyoti, 1926. – 44 b.

Shuningdek, Cho'lpon "Turkiston viloyati gazetasi"ni ham o'zbek matbuoti sirasida ko'radi. Zero, "missioner Ostroumof" gazetasi bo'lgani uchun jadid matbuoti "unga yomon qarab kelgan" bo'lsa-da, u "o'zbek tilida chiqar edi; uning eskirak sonlarida oson o'zbek tili bilan har xil fan-niy ma'lumotlar berilgan. Yog'murning bulutdan yoqqanlig'i, bulutning mutloq bug'dan vujudga kelishi juda yengil va sodda til bilan tushuntirilgan". Ko'ramizki, Cho'lpon "Turkiston viloyati gazetasi" mustamlakachilik siyosati-yu missionerlik maqsadiga xizmat qilganidan ko'z yummay-di, ayni paytda uning millat uchun manfaatli tomonlarini ham e'tirof etadi. Cho'lpon bu fikriga ko'pchilik e'tiroz qilishi mumkinligini his qiladi, shuning uchun ham ularga qarata: axir "u "yo-mon" gazetaning tarixi chakana emas. Bizning bu kungi chin inqilobchi Mirmuhsin o'rtog'imiz o'zining birinchi yozuvlarini o'sha gazetada bosturg'an esa, hatto Mahmudxo'ja Behbudiy ham unga ba'zi narsalar yozg'an esa... Nima deysiz?" – deya xitob etadi. Cho'lpon mazkur faktlarni qayd etgach, "chor-nochor shu haqiqatni ham qabul qilib, biz uchun saropo qing'ir tilaklar tilagan u gazetaga ham tariximizdan ozroq joy berib o'tamiz-da!" degan xulosaga keladi. Tan olish kerak, Cho'lponning o'zbek matbuoti tarixiga doir qarashlari ilmiy xolisligi, obyektivligi bilan ajralib turadi. Eslang, sho'ro zamonida "Turkiston viloyati gazetasi" ko'p tilga olinar, o'zbek tilidagi matbuotning qaldirg'ochi o'laroq e'tirof qilinardi. Istiqlof arafalaridan boshlab milliy matbuotimiz tarixini 1906-yildan boshlab belgilaydigan bo'ldik. Holbuki, bu masalada Cho'lpon maqolada keltirgan "dastak"(fakt)lar ham jiddiy o'ylab ko'rishga loyiqdir.

Yuqorida bu topilmalar ekspeditsiya davomida qo'lga kiritilganini aytdikki, u Innovatsion rivojlanish vazirligining granti tufayligina mumkin bo'ldi. Ekspeditsiya davomida hali Moskva, Sankt-Peterburg, Qozon, Ufa, Orenburg kabi shaharlardagi arxiv va muzeylar, kutubxona fondla-rida Cho'lpon hayoti va ijodiga oid manbalar oz emas. Faqat ularni topish uchun juda ko'p izlanish – bittagina ma'lumotni topish uchun o'nlab gazeta-jurnal taxlamlari, yuzlab arxiv yig'majildlarini ko'rib chiqish kerak bo'ladi. Buning uchun tadqiqotchilardan sabr-toqat bilan – "topilmayapti-ku" deya ishni aro yo'lda tashlab qo'ymay! – izlanish, ilmiy tadqiqotlarni tashkil qilishga mas'ullardan esa himmatli bo'lish talab qilinadi.

FUZULIYNING PICHINGLARI

*Niholi gulshani dardamki, suv yerina verir,
Bana hamisha jigar qoni bog'boni qazo⁶.*

Fuzuliy o'zi Bag'dodda o'tgan, janub turkchasi bilan yozgan bo'lsa-da, o'zbeklar orasi-da Navoiy bilan barobar tanilgan shoir. Bizning burungi programsiz maktablarimizning "pro-gram"larida "Chorkitob", "Eshonso'fi" kabi axloq kitoblaridan keyin, Navoiy devonlaridan biri bilan birga, Fuzuliy devoni bo'lunardi. Hatto chalasavodlik otinbibilar ham hech bir doktor va retsepsiz, to'ppa-to'g'ri attordan olingan (balki, katta onalaridan qolg'an) ko'z oynakni ip-bog' bilan quloqlarig'a ilashtirib olib, Fuzuliy tatalab o'lturardilar. Janub turklarining Boqiy, Nadim, Naf'iy va Emruh(Yunus Emro – I.M.)larini bizning tuppa-tuzuk savodxonlarimiz, hatto adabiyot-dan xabardor mullalarimiz ham bilmas edilar. Faqat Fuzuliy ularning hammasidan ayrilib, bizning savodxonlarning kitob tokchalari va raflaridan o'ziga muhtaram bir joy olgan edi. Shu uchun, ad-abiyotshunoslarimiz, klassik adabiyotimizning Lutfiy, Navoiy, Atoiy, Boyqaro, Bobir, Amir, Faz-liy va boshqa-boshqalarini tekshirar ekan, Fuzuliyga ham diqqat qilishlari kerak. O'zbek klassik adabiyoti tilining shakllanishida Fuzuliyning juda yaqqol ta'siri bor (Muhammadalixon she'rlarida bu ta'sir to'la, boshqalarda oz-ko'p ko'ru-ladi).

⁶"Dard gulzorida bir ko'chatmanki, qazo (taqdir) bog'boni menga suv o'rniga hamisha jigar qonidan beradi".

Fuzuliy oz yozgan, lekin soz yozgan shoirlardan. Uning Istambulda bosilgan bir kulliyoti (to'la to'plami) borki, unga 1) qasidalar ("qasoid"), 2) "Bang va boda", 3) Nishonji poshoga yozilgan maktub, 4) soqiynoma, 5) g'azallar devoni, 6) "Layli va Majnun" kiradi. Qasidolari ko'pgina bo'lsa ham "Layli va Majnun" bilan g'azallar devonidan boshqalari maqola hajmidagi kichkina asarlardir. Bulardan tashqari, haligi devonga kirmagan yana bir asari – "Hadiqat-us-suado"si bor-kim, ma'lum Karbalo fojiasiga bag'ishlanib yozilgan. Uning boshqa asarlari, borligidan xabarimiz yo'q. Mashhur chig'atoy klassik shoiri Lutfiyning bir g'azaliga Fuzuliy tomonidan bog'lang'an chiroylik bir muxammas (beshlik) qo'lyozma holida saqlang'an ekan, ko'rushga muvaffaq bo'ldik. (Fuzuliyning muxammas bog'lashdag'i hunarini ko'rsatish uchun o'sha muxammas bilan yana o'z ustoz Habibiyning bir g'azalig'a bog'lag'an muxammasini bir qadar izoh bilan "Guliston"da ber-moqchimiz.)

Men o'ylaymanki, turk tilida yozgan va biz bilgan (o'zbeklarga tanilgan) klassik shoirlar orasida Fuzuliy o'zining samimiyligi, kuyub, ko'nglidan olib yozishi bilan alohida o'run tutadi. Fuzuliy g'azallarining samimiyligi, yaqinlig'i va otashinligini uning ijodi haqida yozganlar bir og'izdan deyarlik tasdiq qiladilar. Lekin men uning shu yaqinlig'i va otashinligini yanada oldinga qo'ymoqchiman. Fuzuliydan gapirganda, uning dard-u alamidan, uning changgi osmonga chi-qishidan, chuqur ma'nolarga ega bo'lgan falsafiy nolishlaridan bo'rttiribroq gapirish lozim keladi. Mana bu to'rt yo'l narsasini (ruboiysini) ko'ring:

*Har damki bahor qildi oroyishi bog',
Navmidlik urdi lolavash bag'rima dog',
Zero tikan uzra dutdi bulbul maskan,
Gul bad guzargohinda yondirdi chiroq⁷.*

Idealist falsafa tarafdorlari, ayniqsa, bilimdon mutasavvufklar nima desa desinlar, bu to'rt yo'ldagi shikoyat, o'z davriga ko'ra, dunyoning tekissizligidan qilingan shikoyatdir. Buni buyuk shoir shunday go'zal ramzlar (simvol) libosiga o'raganki, go'zallikni o'ziga monopoliya qilish bilan maqtanaturg'an tasavvuf, bu chiroylik ruboiyni boshqa hech kimga, ayniqsa, turmushning dag'al ehtiyojlaridan ko'prak gapiraturg'an "qo'pol" moddachilarga bermak istamaydi. Lekin o'sha zamonning hokim mafkurasiga katta ta'sir ijro qilg'an tasavvuf saltanati (sulton saltanati bilan babbaravar xalqni kemirgan kuch), shuningdek, butun mamlakatni o'zining qattiq changali-da ushlagan sulton idorasi, shunday san'atkor bir shoirga o'rta darajalik bir hukumat ma'muriga bergan davlatni bermaydi, yoki bergisi kelmaydi. Bechora shoirni:

*Davr javrinda tanu jonimda rohat qolmadi,
Mehnatu g'am chekmaga minba'd⁸ toqat qolmadi*

deb, davrdan achchiq shikoyat qilishg'a majbur etadi. Unga muruvvat qilish, uning qimmatli asarlarini tegishincha taqdir qilib, u asarlarning shoiriga shunga yarasha muomala qilish bir yoqda tursin, uni hatto har tomondan yakka-latib, so'kturadilar ham. Yo "shia" deb, yo bo'lmasa umuman "e'tiqodi sust" deb, unga ko'p ta'na toshlari ottiradi. Umuman shoirga bo'lgan javrlar "ketsiz" bo'ladi:

⁷ "Ko'klam bog'larni yasantirishga boshlagan choqlarda, hama vaqt bir umidsizlik kelib mening ko'ksimga lolaniki singari dog' uradi. Nega desangiz, bulbul o'z maskanini tikonlar orasiga quradi-yu, gul borib o'z chirog'ini shamol o'tadigan yo'lda yondiradi"

⁸ Bundan keyin.

*Intihosiz javrlar o‘tlara yondirdi mani,
Achchi so‘zlar totli jonimdan usondirdi⁹ mani, -
deydi shoirning o‘zi.*

Fuzuliy davrining kattalari (Bag‘dod volisi Ayozi posho, Uvaysbek, Rustam posho, Mustafo Chalabiy, askarlar qozisi Qodir Chalabiy va boshqalar), shoirning o‘z nafsini kuchlab turib yozgan maqtovlari (qasidalar)dan boshqa narsaga tushuna olganmikan? O‘zlarini maqtab yozgan qasidalar uchun ba‘zi-ba‘zida “iltifot” qilib, gadoylar qatori “xayr-sadaqa” tashlab qo‘yaturg‘an kattalar shoirning asil ko‘nglidan chiqqan (emotsional) hayajonlarini anglay olarmidi?

*Demish har g‘unchaya oshiqlik‘im, rozin sabo, derlar,
El og‘zin dutmoq o‘lmaz, qo‘rqaram, ey gul, sanga derlar¹⁰.*

* * *

*Xayoliy orazing javlon edar bu chashmi purnamda,
Nechikkim mavjlanmish suvda aksi oftob o‘ynar¹¹.*

Maishat tangligi nihoyat darajasiga yetgandan keyin, Fuzuliy “osilsam balandroq dorga osilay” deb, eng yuqorig‘a ariza bergan bo‘lsa kerak. Biz hozir o‘sha arizadan ya‘ni Fuzuliyning Nishonji poshoga yozgan maktubidan gapirmakchi bo‘lamizki, unda tasavvuf go‘zalliklaridan hech bir asar yo‘q. U o‘sha davrning insofsizliklaridan soddagina qilib gapiradigan kichkina bir hujjatdan iborat.

* * *

Fuzuliy turk sultonlarining eng hashamatligi bo‘lgan qonuniy Sulton Sulaymon davrida o‘tgan. Sultonning “qonuniy” degan laqabi o‘zi ko‘rsatib turadiki, uning zamonida u keng mamlakat qonun bilan idora qiling‘an davlat apparati muntazam ishlagan. Sultonparast tarixchilar Sulaymon davrini maqtab tugata olmaydilar. Qonuniy Sulaymon o‘zining muncha keng mamlakatini ma‘lum bir qonun doirasiga solishga urungan edi. Bu narsa Fuzuliy maktubidan ham ma‘lum bo‘ladi (vaqf daromadlarining turli chiqim boblariga-statyalarga bo‘lunishi). Sulaymon o‘zining bu tashabbusida qanchaliq muvaffaq bo‘lgandir – bilmaymiz, ammo Fuzuliy maktubidan ko‘runadiki, mamlakat idorasi, baribir, bir to‘da o‘g‘rilar va talonchilar qo‘lida qolg‘an. Keng mamlakat daromadlarining qaymog‘ini o‘shalar yalaganlar-da, Fuzuliydek halol mehnat qiluvchi bechoralarga, qancha talantli va san‘atkor bo‘lsalar ham, “zahmatlarga tushmak”dan boshqa narsa nasib bo‘lmagan:

*Bango ban o‘ldug‘um manzilda rohat mayl edib kelmas,
Dushib zahmatlarga nochor ban o‘ldum talabgori.
Havoi sayr qildim irtifo qadr uchun, zero –
Yerinda har matoing past o‘lur albatta miqdori¹².*

Shunday qilib, yuqorida aytganimizdek, faqirliq va yo‘qsulliqdan qutulib bir qadar odam qa-

⁹ To‘yduydi.

¹⁰ Tong shamoli mening oshiq bo‘lganimni har bir gul g‘unchasig‘a aytib yurar emish. El og‘zini tutib bo‘lmaydi, ey gul, qo‘rqamanki, uni senga ham yetkizadilar.

¹¹ Yuzing xayoli namlangan ko‘zimda o‘ynaydi, xuddi to‘lqunlang‘an suvda quyoshning aksi o‘ynaganday.

¹² Men o‘zim yashagan joyda menga rohatning o‘zi kelmaydi, xo‘b og‘irliqlar tortganimdan keyin nochor-noiloj o‘zim aqtarishg‘a boshladim.

Qadrimni balandlatish uchun sayr (safari) qilish havasiga tushdim, negakim har qanday matoning narxi o‘z joyida arzon bo‘ladi.

tori yashamoqchi bo‘lgan Fuzuliy vaqfdan nafaqa (“taqoid”) so‘rab, o‘sha Sulton Sulaymonning bosh vaziri bo‘lgan Nishonji poshoga ariza beradi. U arizaning ustiga bosh vazir “zavoid hisobiga (vaqfning tub ehtiyojlariga belgilangan mablag‘dan oshiqcha pullar hisobiga) berilsin” deb yozadi. Mana shu “zavoid” so‘zini dastak qilib olib, vaqf idorasidagi to‘ralar Fuzuliyga hech narsa bermaydilar. Uni ko‘p vaqtlarg‘acha ana-mana deb sarson qiladilar. Axiri, Fuzuliy vaqfdan pul olish umidini tamom yo‘qotg‘andan keyin shu maktubni yozadi.

Maktub juda tumtaroq, sertakalluf iboralar bilan boshlanadiki, uni o‘rta darajada savodli bir kishi ham (arabcha va forsiychadan mukammal xabari bo‘lmasa) tushunolmaydi:

“Moliki mulk oroyi olam va hokimi hikmat fazoi aqolim...”¹³”

Bu quruq bir muqaddimadan iborat. Undan keyin shoir bir necha yo‘l she‘r (nazm) bilan haligi arizaning nima uchun yozilganini, undan nima natija chiqqanini bildiradi. Bu bir necha yo‘l nazm maktubchening boshida keladi, demak, Sulton va uning idorasiga otiladigan piching toshlari shu yerning o‘zidayoq boshlanadi (shunday joylarning ostiga chizildi):

*Arz etar xokisor-u bemiqdor,
Bandai kamtarin Fuzuliyi zor,
Ki muqimiy maqomi uzlat ekan.
Sokini go‘shayi qanoat ekan,
Boshima dushdi joh savdosi.
Zavqi ahli tama‘ tamannosi;
Havasi kasbi nangu nom etdim,
Talabi rif‘ati maqom etdim,
Istadimkim, uluvvi qadr o‘lam,
Mazhari lutfi podshohi olam.
Bilmadim kim, shikastahol o‘luram.
Hasad ahlina poyimol o‘luram.
Tama‘, ashroq xodim o‘lmoq emish,
Sufahoya mulozim o‘lmoq emish.
Kimki Alloh din ibo aylar,
G‘ayr dargoha iltijo aylar,
Hosili zallatu xasorat o‘lur;
Raxti ummida ya‘sa g‘orat o‘lur¹⁴.*

Fuzuliy shy yerda Sulton idorasidan bir narsa umid qilish xato ekanini op-ochiq, lekin qanday ustalik bilan piching tariqasida aytadi!

Undan keyin vazirdan javob olganini, u javobga ko‘p sevinganini aytadi. Ammo bu qattiq sevinch yana o‘shanday qattiq pushaymon va xafalikka aylanganidan keyin shoir chidayolmay ketadi va qonuniy Sulaymon davridagi “qonuniy” davlat apparatini sodda, lekin o‘tkur va chiroylik so‘zlar bilan juda yomon urib tashlaydi (shu joyini to‘la ko‘churamiz, lekin asl nusxasini berib o‘turmasdan, tarjimasinigina beramiz):

“...va hukmni ijro ettirmoq uchun vaqf mutavallisi yoniga bordim, mutavallini uchratib bo‘lma-di, undan keyin moliya bo‘lumiga qarab ketib, eng naqs vaqtda va eng yomon fursatda u joyga

¹³ “Dunyo mulkiga oro bergan podsho, ustalik bilan yaratilgan iqlimlarning hokimi...”

¹⁴ Tuproqlarda yastanuvchi, qadrsiz, bandalarning kamtari, bechora Fuzuliy shunday arz qiladiki, **“Faqir kishi panada”, “Och qornim, tinch qulog‘im” deb yotgan joyimda, boshimga birdan ko‘tarilish savdosi, tama‘ ahli hoy-u havasini izlash kelib tushdi;** nom va shuhrat chiqarishni havas qildim, o‘rnimning yuksalishini talab qildim, qadrim baland bo‘lsin, podshoning lutfiga erishay, dedim... **Holim xarob bo‘lushini, hasadchilarning oyoq ostlarida qolishimni bilmagan ekanman.** Tama‘ degan narsa – yomonlarga xizmat qilish, past odamlarning buyurganlarini bajarishdan iborat ekan. Kimki Xudodan yuz o‘gurib boshqa dargohlarga yuz ursal, topadigani tubanlik va buzg‘unlik bo‘lar ekan-u, umid boyliklarini umidsizlik kelib talab ketar ekan!”

yetib borganligimdan, bir to‘da odamlarni ko‘rdimki, hikoyatlari parishon, na safodan unda asar-u, na sadoqatdan unda nishon bor; to‘plamlari hillalar (hiyla, nayrang ma’nosida – I.M.) tuzog‘i, majlisdag‘i odamlari “hayvonning o‘zi, balki uning ham ozg‘inrog‘i”. Kelishmagan harakatlari ruhning egovi singari va ozor berguvchi so‘zlari Nuh to‘foni to‘lqunlariday jangari; salom bersam, “bu pora emas” deb olmadilar, hukm ko‘rsatdim, “foydasi yo‘q” deb nazar solmadilar, garchi zohirda bo‘yun egish (itoat) shaklini ko‘rsatdilar, ammo hol tili bilan hamma savollarimga bir-bir javob aytdilar: dedim: “hoy yaxshilar, bu qanday fe‘li xato va chin abru¹⁵dir? Dedilar: “hamma vaqt bizning odatimiz shudir”. Dedim: “menga rioya qilinsin. Nafaqa uchun qog‘oz berdilarki, hamma vaqt undan bahra olay, xotirjam o‘lturib podshohning haqlarig‘a duo qilay”. Dedilar: “Ey bechora, sening uvolingga qolg‘anlar, seni ovoralik ko‘chasiga solganlar, endi doim foydasiz janjallar qilasan, xunuk yuzlar ko‘rib, do‘qqi so‘zlar eshita berishdan siqilasan”. Dedim: “Nafaqam nima uchun qo‘lg‘a kelmas?”. Dedilar: “Zavoid degan narsa bizda bo‘lmas”. Dedim: “Shunday katta vaqf zavoidsiz bo‘ladimi?”. Dedilar: “Vaqfning tub chiqimlaridan ziyodasi bizdan ortib qoladimi?”. Dedim: “Vaqf molini ortiqcha (o‘z maqsadidan tashqarig‘a) ishlatish uvoldir”. Dedilar: “Pulga sotib olganmiz, bizga haloldir”. Dedim: “Hisob so‘rab qolsalar javobgarlikka qolinadi”. Dedilar: “Hisob degan qiyomatda olinadi”. Dedim: “bu dunyoda ham hisob olinadi deb eshitdik”. Dedilar: “Undan qo‘rqmaymiz, chunki kotiblarni rozi etdik”. Ko‘rdimki, savolimga javobdan boshqa narsa bermaydilar, bu hujjat bilan so‘raganimni berishga yaqin ham kelmaydilar, nochor xarxashani tashladim, yana ma‘yus va umidsiz bo‘lib o‘zimning pana burchagimga yo‘l boshladim”.

Qonuniy degan laqabi bilan maqталaturg‘an shunday katta bir sultonning idora apparatini qora yerlarga urub toza razil qilg‘anidan keyin, haligi ikki o‘rtada sarson bo‘lgan ariza qog‘ozi to‘g‘risida mana bu shirin yo‘llarni yozadi:

“Hujjatimdan (qog‘ozimdan) haqorat ko‘rganim uchun menga uning oldida ko‘p uyat, hujjatim menga foyda yetkizolmagani uchun mendan xijolat. U charx etilgan¹⁶ guvohdek gapirgan gapidan pushaymon, men yolg‘on da‘vogar singari ta‘nalardan parishon; u bekor bo‘lgan oyatdek ishga yarovsiz, men odam qatoridan chiqqan ummatdek ovsiz va dovsiz”.

Undan keyin shu yuqoridag‘i so‘zlarni to‘rt yo‘l bayt ichiga qanday chiroylik va badiiy qilib, yaxshi obrazlar bilan joylaydi:

*Ban anga fitna, ul banga ofat,
Mutanaffir¹⁷ ban andan, ul bandan.
Ban anga g‘ussa, ul bana mihnat,
Mutakaddir¹⁸ ban andan, ul banda!*

Yuqorida ham aytgan edik: bosh vazirning buyrug‘idag‘i “zavoiddan berilsin” degan hukmni bahona qilib, mutavalli va uning moliyadagi to‘ralari shoirga hech narsa bermaydilar. Shu uchun mana shu “zavoid” so‘z ustida ham Fuzuliy bosh vazirga qattiq pichinglar qiladi.

“Darhaqiqat, agar “zavoid” so‘zidan maqsad – xizmatchilar va rutba egalarining oyliklaridan, nafaqaxo‘rlarning maoshlaridan, ot, mol va boshqa hayvonlarning yem-hashak sarflaridan, oqtarish va binolar solish xarajatlaridan oshgan puldan nafaqa berilsin, demoq bo‘lsa, u holda janobingiz mana bunday demoqchi bo‘lasiz: “oldin va yuqori bo‘lish da‘vosini qiluchi va o‘zini ko‘p musta‘id odamlardan oldinda deb biluchi Fuzuliy, mening soyayi davlatimda, mening qaynab tushgan saxiyeligim, jo‘mardligim va marhamatlarim orqasida shu saxiylik nomasini olib va

¹⁵ Qanday yanglish va hunuk fe‘l. Munda so‘z o‘yuni bor.

¹⁶ Otvod yegan.

¹⁷ Nafrat qilg‘an, torting‘an.

¹⁸ Kadarlangan, ozor yegan.

mening buyrug'img'a asosan, bundan keyin o'zini – hamma gadolardan, balki hayvonlar, toshlar va hatto tuproqlardan kam va past bilsin, behudaga qog'oz ishlatmasdan o'z martabasini topsin".

Bu maktub yana bir necha yo'l nazm bilan bitadi. Bu nazmda ham kattakon piching bor:

*...Garchi anduhu mihnati cho'qdir,
Hechkimdan shikoyati yo'qdir,
Toli'imdir banga jaf o' ketiran,
Har bir oningda bing balo ketiran,
Yo'qsa dargohi podshohi zamon,
Lutfa manba'duru muruvvata kon.*

Cho'lpon

"Guliston" jurnali, 1936 yil, №10.

21-23 betlar.

O'ZBEK SAHNASI

O'zbek teatrchilig'ini Mahmudxo'ja Behbudiydan boshlab yozish va "bizda teatrning onasi o'sha edi" deb da'vo qilish odat bo'lub ketdi. Bilmadim, bizning bu ishimiz o'zimizning "o'lganga hurmat qilish" degan e'tiqodimizning samarasimi, yoki o'zbeklarning teatr – san'at harakatlarini uncha-muncha ta'qib qilib, o'sha to'g'rida yozib yurgan o'rtog'larimizning beparvolig'imi? Har holda "o'zbeklarda teatr harakati Mahmudxo'ja Behbudiydan boshlandi" deyish mas'alani bir oz kengrak olg'anda haqiqatga uncha to'g'ri kelmaydir.

Rost, o'zbek tilida yozilib **birinchi daf'a sahna ko'rgan asar** Mahmudxo'janing "Padarkush"idir. Faqat, u asar o'zbek hayotidan olinib o'zbek tilida yozilgan birinchi asar emasdir. O'zbek tilida va o'zbek hayotidan olinib yozilgan birinchi teatr risolasi **"Mahramlar"**dir. "Mahramlar" "Padarkush"dan ancha ilgari ichki Rusiya tatarlaridan Abdurauf Shahidiy tomonidan yozilib, Namanganda bosdirilgan.

Bir teatr risolasi bo'lish jihatidan "Mahramlar" ancha jonli va sahnabop qilib – ko'b o'yun berib yozilgan asardir. Faqat, bu vaqtdagi muhit va sharoitimiz u asarninggina emas – boshqa qandaygina bir asarning bo'lsa ham sahnada jonlanishiga qarshi edi. U vaqtlar bizning bu kun "jadid" deb atagan tabaqamizning ham butun o'lkada bitta yo' ikkita vakiliga yo' ega bo'lgan yoki ega bo'la olmagan davrlari edi. Holanki, "Padarkush" bosilib chiqqan vaqtda jadidlik anchagina o'sib, tomir yoyib qolg'an edi. Samarqandda boshlab qo'yulganidan keyin bir-bir ketin hozirgi O'zbekistonning hamma shaharlarida qo'yilib chiqdi. Toshkentning tillarda doston bo'lub yurgan mashhur "Taraqqiyparvar Turon teatr to'dasi" o'sha birinchi o'ynalgan teatrning harorati bilan maydonga chiqqan edi.

Agarda "Padarkush" o'ynalgan davrlarda "Mahramlar" ham yangi bosilib chiqqan bo'lsa, sahnaga qo'yulmasa ham, "jadid"larning miyasini ancha vaqt egallagan bo'lur edi. Holanki, "Padarkush"ning yangi maydonga chiqqan va sahnalarda nash'u namo tobqan vaqtlarida "Mahramlar" pesasi bosdirg'uchilarining miyalaridan ham o'chib ketgan edi. "Mahramlar"ni hozir ham sahnaga qo'yub bo'lmaydi. Chunki, asar – bizdagi "bolabozliq" odatini juda ochiq va pardasiz ko'rsatgan; eshonning xonaqohda bir bola bilan yotib qolishi, o'z xotinlarining to'g'ridan-to'g'ri fohishaga aylanib ketganidan xabardor bo'lub turub, shunga muvofiqat qilishi, hattoki, o'lchovdan ham ortib ketgan. Demak, "Mahramlar" hayotimizning rost va chinakam fojiasini juda ochib ko'rsatgan bir asardir.

“O‘zbeklarda teatr – sahna harakati Mahmudxo‘janing “Padarkush”i bilan, tomoshanavislik (drammaturgiya) esa “Mahramlar”dan va balki Fitratning avval fors tilida yozilib, Istanbuldan bosdirilg‘an “Munozara”sidan boshlandi deb, o‘zbek teatrining tarixiga kichkinagina bir “o‘nglash” (popravka) kirgizgandan keyin, keyingi davrlar to‘g‘risida o‘tamen:

“Padarkush” davri yuqorida aytganimcha, bir ko‘tarilish, balandlanish davridir. Juda sodda va juda o‘yinsiz yozilib yana o‘sha xilda o‘ynalg‘an “Padarkush” bir-ikki yil orasida o‘zbek sahnasiga “Layli – Majnun”, “Asli – Karam” va “O‘lilar” (“Mulla Nasriddin” asari)ni o‘ynag‘unday quvvat berdi. Faqat, u davrda o‘shanday katta narsalarda katta-katta ro‘llarga chiqqan kishilarimiz (Avloniy, Nizomitdin, Badritdin va Badriylar) teatr – sahna olamida bir necha xil jarayon borlig‘idan bexabar edilar. Shu uchun ular o‘zbek teatri va sahnasi uchun bir yo‘l, bir negiz va bir shakl aqtarmadilar. Hatto, o‘sha vaqtda bizdan ko‘ra oldinda bo‘lg‘an tatar sahnasi bilan Ozarbayjon sahnasi ham aqtarishqa yaqinlashmag‘an edi. U vaqtda Rusiyadagi turklarning hammasi ham ko‘z oldilaridag‘i (Maskavdagi yo Leningraddag‘i kabi emas) rus teatrlari kabi “realist” bir sahna yaratmoq, to‘g‘risi tashkil qilmoq istaylar edi. Biz ham shunday qildiq. Hatto, u vaqtda bizning rejissorlarimiz yo ozarbayjonli yoxud ichkari rusiyali tatar bo‘lg‘uchi edi. “Padarkush” davrida ozarbayjonli oddiy bir havaskor (Ali Asqar Askarov) shaharlar orasida talash bo‘lub yurdi...

Mana shu holda biz inqilobga kelib kirdik. Inqilob boshida har joyda bemaza teatr to‘dalari paydo bo‘ldi. Keyincha “Karl Marks” to‘dasi kabi kosib (professio‘nal) bir to‘daga ega bo‘ldiq. Hali hozir ham o‘zbek sahnasining tub ildizi o‘sha to‘daning san‘atkorlari bo‘lub keladir; ehtimol, o‘zbek teatr tarixining oltunli sahifasiga o‘sha to‘daning ismi “muassis va boniy” so‘zlari bilan yozilsa.

Inqilob davrida yetishgan to‘dalar orasida Hamza Hakimzodaning “Farg‘ona to‘dasi”ni, albatta, eslab o‘tish kerak. San‘atni kasb qilib olg‘an bir to‘da bo‘lishdan ko‘ra u ko‘brak tashviqot yo‘lini tutqan bir narsa edi. Bizning qimmatli Yusufjon (qiziq) bir zamonlar o‘sha to‘da bilan birga urush maydonlarida yurdi.

Inqilobning 4 va 5 nchi yillarida o‘zbek sahnasi o‘z qimmatli Uyg‘urining rejisso‘rlig‘i bilan “Shayx San‘on”, “Iblis”, “Layli-Majnun”, “Makr va muhabbat”, “O‘g‘rilar” (Shillerniki), “Chin sevish”, “Hind ixtilolchilari”, “Halima”, “Chin temir botur” kabi jiddiy narsalarni ko‘rdi. Hozir uning kosib san‘atkorlari va o‘z rejisso‘ri bor.

Buxoro bilan Toshkent shaharlariga katta-katta yaxshi sahnalar soldirildi. Boshqa shaharlarda ham o‘ziga yarashar sahnalar bor. Ayniqsa, Namangan bilan Andijon sahnalarini yararliq deb ayt-mak mumkin.

Hammadan muhimi, hozir o‘zbek sahnasining o‘ziga bir shakl aqtarish yo‘lig‘a kirib qolg‘a-nidir. Maskavdagi o‘zbek “dram istudiyasi” tegrasida bu mas‘ala xiy-ladan beri ko‘tarilgan, u mas‘alaning ta’siri sahnamizga bevosita bog‘lanmag‘an kishilarni ham qiziqtirib turadir. Yaqinda mazkur istudiyada Ovrupo teatr va kino olamida tanilg‘an rejissorlardan turkiyali Erto‘g‘rul Muhsinbek bir musohaba qilib, istudiya talabalarini “Meyerxo‘ld teatri”ni qabul qilishqa da’vat qildi. Unga qarshi istudiya hali hozir bir narsa deya olmasa ham, bu zaminda munozaralar bo‘lishi aniq.

Cho‘lpon

O‘zbek xalq kalendari.

Moskva: Ittifoq xalqlarining markaziy nashriyoti, 1926.

42-43 betlar.

MATBUOTIMIZ

Biz yangi madaniyatga endigina quyulub kelayotibmiz. Bizda yangi madaniyatning har narsasi go‘dak, ibtidoiy. Ijtimoiy hayotimizga qandayg‘ina bir yangilik kirgizgan yoki kirgizmakka tirishgan azamat bo‘lmasun – bu kun biz bilan hamasr va hamzamon, faqat Mahmudxo‘ja Behbudiygina o‘lib ketdi. U ham bo‘lsa o‘z tabiiy ajali bilan emas. Innaykin: Mahmudxo‘ja Behbudi, meningcha, mutlaq bir “yangichi”, yangilikning yolg‘uz va bir muassisi emas, ko‘b muassislarining biri va eng kuchlik, ulgurchi azamatlaridan.

Shunday bo‘lg‘andan keyin, bizda yangi madaniyatning mevalari bo‘lg‘an “gazetachilik, majmuachilik, teatr sahnachilik” kabi narsalar ham – yangi; ularning tarixini yozish – kechagi bo‘lub o‘tkan ishlarni sanab ko‘rsatishdan iborat. Shu uchun dunyo inqilobining markazida, bizning tilimizda birinchi martaba chiqayotgan “Kalendar” o‘zbek matbuotining tarixidan – “Kalendar”ning o‘z vahimasiga yarashar – katta bir narsa bera olmaydir. Bu bir necha og‘iz gap, o‘sha “bera olmasliq”ning uzri.

* * *

Har nima bo‘lsa ham bizning matbuotimiz – sahnamizdan eskirak va qariroq. Bizda birinchi martaba chiqqan gazeta 1905 nchi yil to‘palanglaridan bevosita keyin. Qo‘limda tayyor dastak bo‘lmag‘ani uchun “Xurshid”, “Tujjor”, “Taraqqiy” gazetalarining qaysi yilda chiqqanlarini aniq ayta olmayman. Har holda 1914 nchi yilda birdan maydonga otilg‘an “Sadoi Turkiston” (Toshkent) bilan “Sadoi Farg‘ona” (Qo‘qon) gazetolari, ulardan bir-ikki yil burun Samarqandda Mahmudxo‘ja tomonidan chiqarilg‘an “Samarqand” gazetasi bilan “Oyina” majmuasi, Buxoroning “Buxoroi sharif” va “Turon”lari; 1905 nchi yil to‘lqunlari bilan qo‘zg‘alg‘an kuchlarning asarlari bo‘lub, qora irtijo‘ (reaksiya) davrlarida uzoq vaqt harakatsiz qolib ketganlar edi. U kuchlarning majburiy harakatsizliklari, albatta, allanecha yil davom etdi. Buni 1905 nchi yildan so‘ng umum Rusiyada hukm surgan sukunatdan ham anglasak bo‘ladir.

“O‘zbek matbuoti” degandan keyin, men o‘zbek xalqi tushunib – o‘quyturg‘an gazeta va majmualarni anglayman. Shu uchun tor ma‘nosi bilan olg‘anda chin o‘zbek matbuoti qatorig‘a kirmayturg‘an ikki omilni shu yerda qisqag‘ina aytib o‘tamen. Aytmakchi bo‘lg‘animning biri, umum turk-tatar matbuotidir; G‘aspirnskiyning “Tarjumon”i ulug‘ inqilob arafalarida 40 yilliq umrga ega bo‘lg‘an esa, uni chiqqan kunidan tortib o‘qug‘an o‘zbeklar yo‘q emas. Umum turk-tatar matbuoti o‘zbeklar hisobiga anchagina “tiraj” qozong‘an. Bu hol, ayniqsa, yapon-rus urushi, Trablus urushi va Bolqon urushlari vaqtlarida juda ochiq va aniq ko‘ruildi. Shunday bo‘lg‘andan keyin, yarim asrlik bir borliqqa ega bo‘lg‘an umum turk-tatar matbuotini o‘zbek matbuoti tarixig‘a tirkab etsak haqsiz bo‘lmaymiz. Yana bir aytmakchi bo‘lg‘anim – mashhur “do‘stimiz va xayrixohimiz” Ostroumofning “Turkiston viloyati gazetasi”dir. Ostroumof burung‘i chor hukumatining quyub qo‘yg‘an nusxasi va bir qadarda missiyoner bo‘lg‘ani uchun, “jadidlar” matbuoti unga yomon qarab kelgan. Andijonning chinakam allomalaridan biri o‘sha Ostroumofning yuziga (tanimasdan, albatta) “Missiyoner Ostroumofning gazetasini bizning xalq o‘qumaydir” degan. Ostroumof munga xafa bo‘lub, “bo‘lmasa qandoq gazetalarini o‘quydir?” deb so‘rag‘anda, to‘g‘riso‘z allomamiz “Tatar gazetalarini” deb javob bergan... Lekin, shunchalar “yomon” bo‘lg‘ani bilan Ostroumofning u gazetasi o‘zbek tilida chiqar edi; uning eskirak sonlarida oson o‘zbek tili bilan har xil fanniy ma‘lumotlar berilgan. Yog‘murning bulutdan yoqqanlig‘i, bulutning mutloq bug‘dan vujudga kelishi juda yengil va sodda til bilan tushuntirilgan. Mundan 10-15 yil burun u gazetaning ismi ostig‘a “45 yildan buyon muttasil bosiladir” deb yozilg‘an edi. Demak, u “yomon” gazetaning tarixi chakana emas. Bizning bu kungi chin inqilobchi Mirmuhsin o‘rtog‘imiz o‘zining

birinchi yozuvlarini o'sha gazetada bosturg'an esa, hatto Mahmudxo'ja Behbudiy ham unga ba'zi narsalar yozg'an esa... Nima deysiz? "Dastak" degan so'z zamon tilida "fakt" esa, chor-nochor shu haqiqatni ham qabul qilib, biz uchun saropo qing'ir tilaklar tilagan u gazetaga ham tariximizdan ozroq joy berib o'tamiz-da!

* * *

Inqilobning dushmanlari ham iqror qilishqa majburdirlarkim, bizda chinakam matbuot inqilobdan so'ng tug'uldi. Bolalar muz tiyg'ang'anda bir-birlarining etaklarini ushlab – cho'ngg'ayib o'turub adirlarda, etak egasi qandoq ketsa shunday keta beradirlar. Shunga o'xshash jamiyat hodisalarining har biri ham o'sha jamiyatning etagiga osilib olar ekan-da, o'shaning yurushiga qarab ketaberar ekan. Birdan "Xurshid", "Taraqqiy" va "Osiyo"larni o'rtag'a otqan 1905 nchi yildagi to'lqunli jamiyat edi, bir necha yil bizni Ostroumof bilan Olim qozining og'zig'a qaratib qo'yg'an, yana 1905-yil to'palangidan keyingi – "Istalipin" qamchisi ostidag'i jamiyat edi, birdan "Sadoi Farg'ona" bilan "Sadoi Turkiston"ni maydonga chiqarg'an, 1914 nchi yil urushlariga va undan keyingi ulug' voqealarga tabiiy suratda hozirlanib kelgan jamiyat edi. Fevral inqilobidan keyin erkin dam olg'an jamiyat "Najot", "Turon", "Kengash", "Hurriyat", "Sho'ro", "Ulug' Turkiston", "El bayrog'i" va boshqa bir muncha gazetalarni yoyib tashladi.

O'ktabr inqilobig'acha shuncha gazetalar chiqqan bo'lsa, gazetachilik bizning xalqimiz uchun hali yot bir narsa edi. Shu uchundirkim, Kabir Bakirning "Ulug' Turkiston"i so'ng sanalarigacha tatar lahjasida chiqib, bizning xalq tomonidan o'qulub keldi. Iqror qilmoq lozimdirkim, u gazeta o'z vaqtida eng mukammal bir gazeta edi. O'sha vaqtlarda burung'i Turkistonda uning tengi bir gazeta bo'lmadi.

Uning o'rnig'a kelgan chinakam firqa-sho'ro gazetasi "Ishtirokiyun" yana Kabir Bakir lahjasi ta'sirida bo'ldi. U gazetani va umuman "O'zbek" gazetalarni o'zbeklashdirgan marhum "Chig'atoy gurungi" bo'ldi. "Ishtirokiyun" bizda uzoqg'ina davom etkan gazetadir. O'sha vaqtlarda (1919-1920 nchi yillarda) qog'oz, siyoh va matbaa asboblari tangligi bilan, hatto ba'zi vaqtlarda butkul o'qub bo'lmaliq darajada yomon chiqaturg'an u gazeta, marhum Ahmad Donskoyning "Tarasha" tilli maqolalari bilan ham xo'b ezildi-ya...

Xuddi o'sha vaqtlarda Toshkentda birinchi martaba chiqqan devor gazetasi "Ro'sta" nafosat jihatidan "Ishtirokiyun"dan ortiq edi. Toshkantdan so'ng o'lkaning hamma shaharlarida degundak devor gazetalari chiqarildi. Matbaa yo'q joylarda uni yozib chiqardilar. Bu – vatandoshlik urushlarining eng qizg'in choqlari edi.

"Ishtirokiyun" o'rnig'a kelgan "Qizil bayroq" gazetasi chinakam o'zbeklashdi va har jihatdan tuzalib, takomillashib uzoqqina davom qildi. Uning o'rnig'a kelgan "Turkiston" gazetasi ortiq chinakam gazeta bo'lg'an, hajmini zo'raytqan, kunda chiqa boshlag'an, ketiga "Mushtum"ni er-gashtirgan edi.

Hozir o'shalarining hammasiga voris bo'lg'an "Qizil O'zbekiston" boshqa sho'ro jumhuriyatlaridagi markaziy gazetalarning anchasidan yuqori turadir, chinakam o'zbek gazetasi bo'lub boradir. Kundan-kun olding'a bosadir. Uning hozir "Mushtum" nomliq rasmiy kulki, "Yer yuzi" degan rasmiy jiddiy, "Kommunist" degan firqaviy jiddiy – uchta bolasi bor. Munga chinakam qishloq gazetasi bo'lg'an "Dehqon"ni ham qo'shaylik.

Viloyatlarda bir vaqtlar "Turkiston"dan ham o'tub ketgan "Zarafshon" ("Hurriyat" va "Mehnatkashlar tovushi"ning davomi), til va mundarija jihatidan hozirg'i "Qizil O'zbekiston"dan ham olqish olaturg'an "Farg'ona", o'z doirasida yana jiddiy bir gazeta bo'lg'an "Ozod Buxoro" gazetalari bor. Surxondaryomi, Qashqadaryomi – qaysi birisida bo'lsa ham durustgina bir viloyat gazetasi chiqa boshladi. Xorazm viloyatida bitta gazeta bor. Andijon shahari ham 1924 nchi yildan

beri kichkina bir devor gazetasini goh-goh chiqarib keladir. Bulardan boshqa hisobsiz devor gazetari bo‘lub, ular orasida juda jiddiy va umidlilari bor; kelgusi uchun hamma yozg‘uchilarimiz o‘sha devor gazetari bilan adadlari juda ko‘b bo‘lg‘an shahar – ishchi va dehqon muxbirlaridan yetishsa kerak.

Kommunist yoshlar tomonidan bir zamonlar yaxshig‘ina bir gazeta chiqarildi, so‘ngra u gazeta majmuaga aylanib bir muncha davom qildi. Hozirda Samarqandda “Yosh leninchi” oti bilan durustgina bir kamsamo‘l gazetasi chiqib turadir. Xotin-qizlarimiz uchun birdan-bir rahbar bo‘lub kelgan “Yangi yo‘l” gazetasi majmuaga aylantirilar emish deb eshitgan edik; hali hozirg‘a undan darak yo‘q. Har holda bu gazeta qiz-xotin jamiyatining bukungi darajasiga qarab bo‘lsa kerak – ko‘ngildagidek natija bir olg‘ani yo‘q.

Majmualarimizdan eng eskisi, albatta, Mahmudxo‘janing “Oyina”si. Undan keyin jiddiy bir majmua “Tong bo‘ldi. U 3 nchi son bilan ko‘mildi. Bizda eng uzoq davom etgan va jiddiy majmua “Inqilob” edi. “Bilim o‘chog‘i” chiqqani bilan bir soatda ko‘milganlardan bo‘ldi. “O‘zgarishchi yoshlar” majmuasi ham ancha yashadi.

Bu kun 5 ta umidli majmuamiz bor; ulardan “Kommunist”, “Yer yuzi” va “Maorif va o‘qitg‘uchi” majmualari jiddiy bo‘lub, “Mushtum” va “Mashrab” kulgi majmualari. “Maorif va o‘qitg‘uchi”, “Mushtum”, “Yer yuzi” va “Kommunist”ning asosi puxta, mahkam; ulardan ko‘b narsa kutsa mumkin.

Jamiyatning oldig‘a qarab yelgani – yugurgani haqiqat; shundayki bo‘lg‘andan keyin uning etagiga osilg‘an matbuot ham yelib-yugurmay nima qilsun?...

Maskav, yanvar, 1926.

A.Sulaymon (Cho‘lpon)

O‘zbek xalq kalendari.

Moskva: Ittifoq xalqlarining markaziy nashriyoti, 1926.

45-46 betlar.

Nashrga tayyorlovchi:
Iskandar MADG‘OZIYEV